

ЛЮДВИГ ВІТГЕНШТАЙН І РОЗВИТОК АНАЛІТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА¹

А. ДІДІКІН
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Інститут філософії та права
Сибірського відділення РАН,
Новосибірськ, Росія)*

Особливості юридичної мови та її філософського осмислення визначаються специфічними функціями права як соціального регулятора суспільних відносин. У філософії права існує низка теорій, що акцентують увагу на тому, яким чином правові явища відображаються за допомогою правових висловлювань. Зокрема, у нормативізмі Г. Кельзена право являє собою ієрархію логічно взаємопов'язаних норм права, що мають загальний та індивідуальний характер. Такі норми, безумовно, містять модель належного розвитку суспільних відносин і способи їх регулювання, проте до таких відносин незастосовні традиційні причинно-наслідкові зв'язки, оскільки емпірично спостережувані дії можуть набути юридичного змісту та значення тільки за наявності акта уповноваженого суб'єкта [1, с. 274]. Інакше кажучи, правова реальність та її відбиття в юридичній мові суттєво відрізняються від відповідного відбиття інших об'єктів у світі. Аналогічно й Г. Л. А. Гарт відзначає аскриптивний характер юридичних висловлювань, оскільки використання граматичних конструкцій у праві, на відміну від інших сфер знання, передбачає одночасне вчинення юридично значущої дії, здійснення кваліфікації та оцінки подій і дій, а в деяких випадках — притягнення до відповідальності [2, с. 124]. Невипадково епістемологічні питання виникають саме по лінії взаємодії змісту норм права, правових відносин і дій, а також щодо повноти відбиття у нормах права існуючих відносин та розмаїття людських дій.

Проблема дотримання правила, сформульована Л. Вітгенштайном у пізній період його творчості, послужила однією з основ так званого «лінгвістичного повороту» у філософії права та становленні аналітичної традиції. Дискусії в сучасній аналітичній філософії права невиняково концентрують увагу на спадщині Вітгенштайна, адже понятійний апарат у правовій сфері формується на ґрунті базових філософських категорій аналітичної філософії.

¹ Переклад з російської В. Смородинського.

Класичне формулювання проблеми дотримання правила у Вітгенштайна, яка у філософській літературі розглядається як парадокс (В. Суровцев, В. Ладов) [3; 4], що має безліч лінгвістичних інтерпретацій (С. Кріпке, Г. Бейкер, П. Гакер та ін.) [5; 6], є таким: «жоден образ дій не міг би визначатись якимось правилом, оскільки будь-який образ дій можна привести у відповідність до цього правила» [7, с. 163]. Використання вітгенштайнівського поняття «правило» багатьох філософів права вводить в оману, але підкреслює нормативні наслідки, що стосуються безлічі мовних практик, де дії можуть оцінюватись як правильні або неправильні. Така оцінка по своїй суті дозволяє інтерпретувати правила, описуючи ситуацію «мовної гри» й визначаючи зміст правила. Ключове філософське питання полягає в пошуку такої адекватної інтерпретації, усуненні суперечностей при вживанні слів і виявленні формулювання правила, з приводу якого в лінгвістичній спільноті існує згода. Однак, дотримуючись думок Вітгенштайна, можна побачити, що інтерпретація правила часто-густо дозволяє лише замінити одне формулювання іншим, зберігаючи при цьому питання про ступінь відповідності емпірично спостережуваних дій правилу [8, с. 145–149; 9, с. 131].

Аргументи Вітгенштайна щодо проблеми відповідності правилу сформувавши низку неоднозначних інтерпретацій цієї філософської проблеми в аналітичній філософії права у світлі питання про визначеність юридичних правил та їх приписів. Реалісти вказують на те, що право за своєю природою є фундаментально невизначеним явищем, і причини такого стану справ криються в повсякденній мові. Невизначеність мови та її конструкцій неминуче призводить до невизначеності юридичних висловлювань, оскільки функцією норм права, що містять правила поведінки, є розкриття розмаїття дій людей і відносин між ними [10, с. 105]. Реалісти значною мірою спираються на інтерпретацію аргументів Вітгенштайна, що наведена Кріпке. Якщо математичне правило додавання застосовується нами інтуїтивно (наприклад, якщо нам необхідно продовжити числовий ряд на основі правила додавання «додати 2»), то при здійсненні математичних операцій ми завжди знаходимо правильну відповідь [5]. Те саме, на думку реалістів, відбувається при прийнятті юридичних рішень. Коли суддя приймає рішення, він спирається не на формальне дотримання юридичного правила, яке зазвичай є невизначеним за змістом і містить прогалини, а на чинні соціальні практики застосування таких правил, а також на інші соціальні чинники, що формують контекст прийняття судового рішення (норми моралі, ідеологію, професійні стандарти тощо). Реалісти підкреслюють, що невизначеність правил є нездоланною й присутня в усіх випадках. Юридичні правила первісно містять безліч альтернативних інтерпретацій, вибір яких суддею або іншою посадовою особою може здійснюватися досить вільно, за винятком формальних обмежень (наприклад, можливості оскарження та скасування судового рішення вищою інстанцією) [11, р. 37].

Чи є коректною така інтерпретація поглядів Вітгенштайна? Відомою є думка одного з учасників дискусії, Браяна Бікса, що інтерпретація Кріпке давно викликає низку заперечень й її екстраполяція у сферу права є неприпустимою [11, р. 46]. Вітгенштайн підкреслює конвенційний характер мови й розмаїття «мовних ігор», проте з цього факту не впливає відсутність хоча б тимчасового консенсусу з приводу вживання слів. Такий консенсус може мати політичну та ідеологічну основу, й саме тому застосування правил може бути гнучким і досить визначеним.

Реалісти не помічають й іншого наслідку використання інтерпретації Кріпке — скептичного аргументу, який спотворює ідеї Вітгенштайна. Скептичний аргумент полягає в тому, що ми не можемо знати про те, що дотримуємося правила («ми дотримуємося правила сліпо»), й відсутність такого знання не дозволяє обґрунтувати цей процес. Водночас Вітгенштайн звертає увагу на питання про те, як правило визначає наші дії. Якщо знаків та символів у структурі правила недостатньо, щоб знати, які певні дії необхідно вчинити, то й додавання знаків та символів не виключає невизначеності. Скептичний аргумент поряд із реалістами поділяє й Девід Пірс, вказуючи на те, що мова може використовуватися незалежно від її ставлення до світу: «жодне правило не може бути в основі слів, і повний вираз будь-якого правила повинен включати його поточні вживання» [12, р. 468]. Таким чином, дотримання правила є невіддільним від дій, що відповідають або не відповідають йому: «Отже, “дотримання правила” є певною практикою. Уважати ж, що дотримуєшся правила, не означає дотримуватися правила насправді. Отже, правила не можна дотримуватися лише “приватно”; інакше “уважати, що дотримуєшся правила” і “дотримуватися правила” було б одним і тим самим» [7, с. 163].

Б. Бікс демонструє спрощений підхід реалістів у філософії права до інтерпретації поглядів Вітгенштайна, що призводить до необґрунтованих висновків про специфіку юридичної мови. В основі проблеми дотримання правила лежать розуміння мови як «форми життя» і поділ простих та складних випадків слововживання. У простих випадках ми застосовуємо правила однаково. Наприклад, ми можемо продовжити серію висловлювань на основі правила додавання «додати 2» як «1000, 1002, 1004» [11, р. 48]. Слово «ми» у цьому випадку включає всіх, хто поділяє одну форму життя, хто навчається одним правилам однаково. Проте той факт, що ми діємо однаково, не робить цю практику такою, що відповідає правилу. Необхідним є критерій для такого правильного слововживання, або ж ми повинні бачити поняття «правильності» у використанні мовних виразів.

У простих випадках, за Вітгенштайном, не може бути підстав, що точно визначають дії: нема ментального стану, внутрішнього голосу або метафізичної ідеї. Не існує якоїсь сутності, яка обґрунтувала б чи пояснювала, чому ми діємо певним чином, використовуючи правило додавання «додати 2». Це той випадок, коли люди навчаються діяти схожим чином за одними правилами. Як метафорично зазначає Вітгенштайн, «як фіксується дотримання правила? Може, “логічно” фіксується? І за допомогою інших правил, і ніяк! — чи, може, це означає: як ми погоджуємося дотримуватися правила так і не інакше? Через навчання, тренування й форми нашого життя. Це питання не згоди, а форм життя» [11, р. 44].

У дискусіях про дотримання правила у філософії права також виникає питання про те, що є підставою вважати правильним один спосіб дотримання правила, ніж інший. Зокрема, Денніс Паттерсон розглядає дві можливі відповіді — віра в те, що правило саме визначає, як потрібно діяти, або ж згода в суспільстві робить один підхід більш правильним, ніж інший. Він вважає, що інтерпретація правил може бути досить широкою й її допустимість визначається соціальним контекстом застосування правила. У юридичній мові часто-густо комбінація різних мовних конструкцій дозволяє здійснювати тлумачення норми права й адекватне з'ясування її сенсу. Наприклад, суддя може надати

роз'яснення про те, як виконувати прийняте судове рішення, а орган законодавчої влади — надати визначення термінів у законі. Також у країнах англосаксонської правової системи поширені випадки тлумачення юридичних правил правовою доктриною, що дозволяють однаково застосовувати відповідні норми права. Саме такі зручні інтерпретації практики, на думку Паттерсона, дозволяють в юридичній мові подолати парадокси дотримання правила [13]. Аналогічні міркування наводить Браян Лангілл, який стверджує, що «ідея Гарта про суддів, що використовують соціальні правила з внутрішньої точки зору, по суті є застосуванням до юридичного правила фундаментального аргументу Вітгенштайна про дотримання правила» [14, р. 498].

Б. Бікс разом з антиреалістами не підтримує таку довільну інтерпретацію аргументів Вітгенштайна щодо права, оскільки право являє собою рефлексивну діяльність, учасники якої розглядають, обговорюють та аргументують свої дії та рішення [11, р. 48]. На відміну від прикладу з математичним складанням, юридичні порушення права припускають недотримання правил, установлених нормами права. Крім того, термінологія Вітгенштайна не має нічого спільного з юридичною термінологією. Наприклад, у його розумінні «граматика» — більш широке поняття, яке включає й практики використання слів, критеріїв і підстав, що допускають нормальне слововживання. Він вважав, що багато філософських проблем виникають через порушення граматичних правил. Тим самим поза лінгвістичним контекстом й «мовними іграми» виявити проблему дотримання правила за аналогією неможливо.

Антиреалісти на додаток до аргументів Б. Бікса заперечують тезу про те, що повсякденна мова є фундаментально невизначеною. Із міркувань Вітгенштайна не випливає, що стабільні значення виразів і конвенції щодо слововживання є недосяжними. Дотримання правил визначається соціальним контекстом вживання виразів, а навчання розумінню правил сприяє визначеності (Б. Лангілл, А. Мармор та ін.) [14; 15]. Саме практика правозастосування дозволяє вирішувати складні судові справи, а також постійно уточнювати приписи норм права.

Розглянуті позиції інтерпретують лише можливості застосування поглядів Вітгенштайна, проте не зачіпають специфіку використання юридичної термінології. Адже норма права не тільки має лінгвістичний зміст і формулюється з урахуванням правил граматики, а й виконує регулятивні функції, тобто містить приписи, при порушенні яких настає юридична відповідальність або певні форми неюридичної відповідальності. Гарт справедливо вказує на аскриптивний характер правових понять і правових висловлювань, адже ключова функція юридичних термінів — забезпечувати кваліфіковану оцінку здійснюваних дій, бути сполучною ланкою між юридичними правилами і соціальними відносинами [16, с. 162]. У цьому сенсі норми права є імперативними й не можуть оцінюватися на істинність або хибність за змістом, оскільки виступають інструментом соціального регулювання. Однак нормативний припис у структурі норми права є правилом, і у складних випадках невизначеність правила може породжувати прогалини у праві або труднощі з юридичною кваліфікацією дій, що ускладнює застосування норми права. Звідси безумовна актуальність міркувань Вітгенштайна і для правової сфери.

Одне з питань полягає в тому, чи є можливими юридично значущі дії, обумовлені нормами права. У концепції Гарта саме первинні та вторинні правила утворюють основу правової системи й обумовлюють характер її розви-

тку [17, с. 86–87]. Первинні правила, що безпосередньо регулюють соціальні відносини, в юридичній формі фіксують вирази повсякденної мови, допускають альтернативні варіанти поведінки. Тоді як вторинні правила, навпаки, на мета-рівні визначають правові процедури, повноваження, механізми прийняття юридичних рішень. Інакше кажучи, вторинні правила надають стабільності правовій системі, усувають можливі прогалини в первинних правилах. Однак і в такій системі правил можливе виникнення «відкритої структури», простору інтерпретацій, коли первинні правила не встановлюють спосіб регулювання суспільних відносин. Утім, на відміну від реалістів, Гарт не допускає фундаментальної невизначеності правил, оскільки суддівський розсуд обмежений цілями й принципами розвитку правової системи, а також мінімальним моральним змістом норм права.

Другим важливим питанням є значення проблеми дотримання правила як умови легітимності юридично значущих дій. Дотримання правила усуває свавільний характер юридичних рішень, а судові рішення ґрунтуються на юридичній кваліфікації емпіричних фактів і подій. У концепції Гарта цій тезі відповідає «правило визнання», яке забезпечує взаємодію рівнів правил і містить критерії системності правового регулювання, а в деяких випадках — і фундаментальні цінності правової системи в цілому. Правило визнання виступає концептуальною основою й умовою формування інших видів правил, що надає більшій визначеності та стабільності тлумаченню нормативних приписів і прийняттю юридичних рішень.

Існує позиція відомих послідовників Вітгенштайна — Г. Бейкера і П. Гакера про те, що інтерпретація правила до його застосування є неможливою, з чого випливає, що факти застосування правила й створюють його інтерпретацію [6, с. 153]. Практика використання судових прецедентів у країнах англосаксонської правової системи відповідає цій тезі. Нормативні приписи мотивувальної частини прецеденту дозволяють більш гнучко приймати судові рішення, застосовувати аналогію закону й аналогію права, і, як правило, інтерпретуються у процесі їх застосування.

Специфіка юридичної мови виявляється в тому, що дотримання юридичних правил може відбуватися як у процесі прийняття законів (дотримання парламентських процедур, визначення загальних понять у законі — прикладом є визначення поняття «транспортний засіб» у Гарта), тобто до виникнення правового регулювання, так і в процесі правозастосування, коли тлумачення та інтерпретація правил є необхідними для їх правиловідповідного застосування. Легітимність процедур обумовлює подальшу правиловідповідність дій суб'єктів права і виступає основою визначеності при прийнятті юридичних рішень.

Таким чином, аналіз аргументів реалізму й антиреалізму, а також скептичної аргументації проблеми дотримання правила в класичних працях Вітгенштайна та його послідовників мають важливе значення для розуміння специфіки юридичної мови і правових висловлювань в аналітичній філософії права. Особливості правового регулювання соціальних відносин, взаємодії нормативних приписів, дій та їх юридичної кваліфікації не дозволяють застосовувати традиційні уявлення про істинність/хибність таких висловлювань. Проблема дотримання правила з погляду прямого використання аргументів Вітгенштайна у правовій сфері не виявляється, проте у складних випадках «відкритої структури» права, а також при прийнятті юридичних рішень методоло-

гічний підхід Вітгенштайна є корисним і необхідним, сприяючи уточненню змісту юридичних понять та їх конкретизації.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Кельзен Г.* Причинность и вменение / Г. Кельзен ; пер. с англ. А. Б. Дидикина // Scholae. Философское антиковедение и классическая традиция. — 2015. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 265–282.
2. *Оглезнев В. В.* Г. Л. А. Харт и формирование аналитической философии права / В. В. Оглезнев. — Томск : Изд-во ТГУ, 2012. — 204 с.
3. *Ладов В. А.* Иллюзия значения. Проблема следования правилу в аналитической философии / В. А. Ладов. — Томск : Изд-во ТГУ, 2008. — 326 с.
4. *Суровцев В. А.* Витгенштейн и Крипке: следование правилу, скептический аргумент и точка зрения сообщества / В. А. Суровцев, В. А. Ладов. — Томск : Изд-во ТГУ, 2008. — 136 с.
5. *Крипке С.* Витгенштейн о правилах и индивидуальном языке / С. Крипке ; под общ. ред. В. А. Суровцева. — Томск : Изд-во ТГУ, 2005. — 225 с.
6. *Бейкер Г. П.* Скептицизм, правила и язык / Г. П. Бейкер, П. М. С. Хакер ; под общ. ред. В. А. Суровцева. — М. : Канон, 2008. — 240 с.
7. *Витгенштейн Л.* Философские работы. Т. 1 / Л. Витгенштейн. — М. : Мысль, 1994. — 456 с.
8. *Грязнов А. Ф.* «Скептический парадокс» и пути его преодоления / А. Ф. Грязнов // Вопр. философии. — 1989. — № 12. — С. 140–151.
9. *Сокулер З. А.* Проблема «следования правилу» в творчестве Л. Витгенштейна и ее интерпретации / З. А. Сокулер // Современная аналитическая философия. Вып. 1. — М. : ИНИОН, 1988. — 198 с.
10. *Дидикин А. Б.* Онтология и эпистемология права: аналитическая традиция / А. Б. Дидикин, В. В. Оглезнев. — Новосибирск : Изд-во НГУ, 2012. — 200 с.
11. *Bix B.* Law, Language and Legal Determinacy / B. Bix. — Oxford : Clarendon Press, 1993. — 231 p.
12. *Pears D.* The False Prison / D. Pears. — Oxford : Clarendon Press, 1988. — 542 p.
13. *Patterson D.* Law's Pragmatism: Law as Practice and Narrative / D. Patterson // Virginia Law Review. — 1990. — Vol. 76. — P. 937–947.
14. *Langille B.* Revolution without Foundation. The Grammar of Scepticism and Law / B. Langille // McGill Law Journal. — 1988. — Vol. 33. — P. 451–505.
15. *Marmor A.* The Nature of Law (2001) / A. Marmor // Stanford Encyclopedia of Philosophy. — Mode of access: World Wide Web: www.plato.stanford.edu (viewed on November 27, 2015). — Title from the screen.
16. *Оглезнев В. В.* Отменяемость и юридический язык: в защиту Г. Харта / В. В. Оглезнев // Вестн. Том. гос. ун-та. Серия «Философия, социология, политология». — 2014. — № 2. — С. 161–169.
17. *Харт Г.* Понятие права / Г. Харт ; пер. с англ. Е. В. Афонасина, С. В. Моисеева, А. Б. Дидикина. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 2007. — 302 с.

Дідікін А. Б. Людвіг Вітгенштайн і розвиток аналітичної традиції у філософії права

Анотація. Статтю присвячено реконструкції основних підходів до інтерпретації проблеми дотримання правила в аналітичній філософії права. Розглянуто скептичні аргументи про можливість проведення аналогії між аргументами Л. Вітгенштайна про дотримання правила та практикою застосування юридичних правил, а також позицію реалізму й антиреалізму щодо сутності юридичних правил і їх інтерпретації на практиці. Обґрунтовується положення про те, що безпосередне

використання аргументів Л. Вітгенштайна в юридичній мові за аналогією є неможливим, однак його методологічний підхід є корисним і необхідним для подолання суперечностей у вживанні юридичних термінів.

Ключові слова: аналітична філософія права, дотримання правила, правило, норма права, інтерпретація, значення терміна.

Дидикин А. Б. Людвиг Витгенштейн и развитие аналитической традиции в философии права

Аннотация. Статья посвящена реконструкции основных подходов к интерпретации проблемы следования правилу в аналитической философии права. Рассмотрены скептические аргументы о возможности проведения аналогии между аргументами Л. Витгенштейна о следовании правилу и практикой применения юридических правил, а также позиции реализма и антиреализма о сущности юридических правил и их интерпретации на практике. Обосновывается положение о том, что прямое использование аргументов Л. Витгенштейна в юридическом языке по аналогии невозможно, однако его методологический подход для преодоления противоречий употребления юридических терминов полезен и необходим.

Ключевые слова: аналитическая философия права, следование правилу, правило, норма права, интерпретация, значение термина.

Didikin A. Ludwig Wittgenstein and Development of Analytic Tradition in Legal Philosophy

Summary. The paper is devoted to the reconstruction of the main approaches to the interpretation of the rule-following problem in analytic legal philosophy. Skeptical arguments on the possibility of conducting the analogy between Wittgenstein's arguments about following the rule and practice of application of legal rules and approaches of realism and antirealism about the nature of legal rules and their interpretation in practice are considered. The author justifies the statement that arguments of Wittgenstein cannot be directly used in legal language, however, his methodological approach to overcome the contradictions in legal terms using is useful and necessary.

Key words: analytic legal philosophy, rule following, rule, legal norm, interpretation, meaning of word.